

УДК 811.111'27:199.858

DOI <https://doi.org/10.32782/modernph-2025.4.25>

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ У ФОКУСІ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОЇ ПАРАДИГМИ ЗНАННЯ

Приходько Ганна Іллівна

доктор філологічних наук, професор,
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-6220-5333

Смаглій Валерія Михайлівна,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри «Філологія»
Одеського національного морського університету
ORCID ID: 0000-0002-6222-7652

З другої половини 60-х років центром уваги лінгвістів стає мовленнєва діяльність та її продукти дискурс та зв'язний текст. Говорячи про **текст** як про предмет лінгвістичного дослідження, слід визнати, що саме поняття й досі трактується по-різному, не дивлячись на вже розроблені аспекти теорії тексту, методологію та врешті-решт термінологію. Текст характеризується як макрознак, відзначається єдність текстового значення та неподільність смислоутворюючого принципу. Використання певних властивостей тексту у процесі комунікативної та когнітивної діяльності є **комунікативно-когнітивною організацією тексту**. Застосування глобальних властивостей тексту, що співвідноситься з його статусом цілісного комунікативно-когнітивного інструменту, визначимо як **стратегії тексту**, а витікаючі з цього певні дії з елементами тексту, а наслідки таких дій разом з елементами тексту – **тактиками**. Перелік стратегій і тактик тексту не є сталим, тому що текст – це продукт мовлення, яке в свою чергу, є втіленням процесу відображення картини світу в нашій свідомості, що неможливо без взаємодії науки про мову з суміжними гуманітарними науками, а саме: психолінгвістикою, логікою, соціологією. Під **дискурсом** розуміють обов'язковий облік екстралінгвістичних факторів, фактору адресанта та адресата, їх комунікативні інтенції, ролі, ситуацію спілкування. Дискурс як ієрархічно конструйована складна система складається з трьох рівнів, а саме: формально-семіотичного, когнітивно-інтерпретуючого та соціально-інтерактивного. Поняття 'дискурс' співвідносне з поняттям 'текст' і характеризується аналогічними з текстом ознаками – завершеністю, цілісністю, зв'язністю тощо, проте й відрізняється від останнього тим, що розглядається одночасно і як процес (з урахуванням впливу соціокультурних, екстралінгвістичних та комунікативно-ситуативних факторів), і як результат у вигляді фіксованого тексту. У тексті елементи мови доступні безпосередньому спостереженню реципієнта й подані здебільшого в статичній. У дискурсі певна частина лінгво-комунікативних елементів недоступна для безпосереднього спостереження реципієнта (наприклад, інтонація і просодія можуть бути відтворені лише за допомогою звуковідтворюючої апаратури), а всі компоненти висловлювання дані переважно в динаміці.

Ключові слова: дискурс, текст, стратегії, тактики, адресант, адресат, інтенція.

Prihodko Ganna, Smahlii Valeriia. Basic concepts of communication theory in the focus of the cognitive-discursive paradigm of knowledge

Since the second half of the 1960s, speech activity and its products discourse and coherent text have become the linguists' sphere of interest. Speaking of the text as a subject of linguistic research, it should be recognized that the concept itself is still interpreted differently, despite the already developed aspects of text theory, methodology and, ultimately, terminology. The text is characterized as a macrosign, the unity of text meaning, the indivisibility of the meaning-forming principle are noted. The usage of certain properties of the text in the process of communicative and cognitive activity is the communicative-cognitive organization of the text. The application of global properties of the text, which correlates with its status as a holistic

© Приходько Г. І., Смаглій В. М., 2025

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

communicative-cognitive tool, is defined as text strategies, and the resulting certain actions with text elements are tactics. The list of strategies and tactics of the text is not fixed, because the text is a product of speech, which in turn is the embodiment of the process of reflecting the picture of the world in our consciousness, which is impossible without the cooperation of the science of language with related humanities, namely: psycholinguistics, logic, sociology. Discourse is understood as the mandatory consideration of extralinguistic factors, the factor of the addressee and the recipient, their communicative intentions, roles, and the situation of communication. Discourse as a hierarchically constructed complex system consisting of three levels, namely: formal-semiotic, cognitive-interpretive and socially-interactive. The concept of 'discourse' is related to the concept of 'text' and is characterized by similar features to the text – completeness, integrity, coherence, etc., but it also differs from the latter in that it is considered simultaneously as a process (taking into account the influence of sociocultural, extralinguistic and communicative-situational factors) and as a result in the form of a fixed text. In the text, language elements are accessible to the recipient's direct observation and are presented mostly in statics. In discourse, a certain part of linguistic-communicative elements is inaccessible to the recipient's direct observation (for example, intonation and prosody can be reproduced only with the help of sound-reproducing equipment), and all components of the utterance are given mainly in dynamics.

Key words: *discourse, text, strategies, tactics, addressee, recipient, intention.*

Вступ. У першій половині ХХ століття мовознавство зосереджувалося на вивченні однієї з двох діалектично взаємопов'язаних сторін дихотомії мови – мовній системі, але, починаючи з другої половини 60-х років, центр уваги лінгвістів переноситься на другу частину цієї діалектичної єдності – мовленнєву діяльність та її продукти якими є дискурс та зв'язний текст [1; 8].

Метою запропонованої розвідки є студіювання поглядів на текст і дискурс, що є фундаментальними поняттями теорії комунікації.

Результати. Мовленнєвотворчий акт відбувається тільки в процесі комунікації. В писемному мовленні саме текст являє собою свідомо організований результат мовленнєвотворчого процесу. Тому, на нашу думку, вивчення тексту є вивчення мови в дії. Сьогодні лінгвістика тексту зайняла чільне місце в мовознавстві як один з його основних напрямків, де, зокрема, здобуто значні результати в дослідженні прагматичних аспектів тексту та його змістово-формальної структури. В ньому плідно працюють як вітчизняні, так і зарубіжні лінгвісти. Говорячи про **текст** як про предмет лінгвістичного дослідження, слід визнати, що саме поняття й досі трактується по-різному, не дивлячись на вже розроблені аспекти теорії тексту, методологію та врешті-решт термінологію. Відповідь на питання, що являє собою текст, можна знайти, вдавшись до лінгвістичного аналізу. Концепція структурних рівнів мови є наріжним каменем сучасної лінгвістичної науки у поясненні мовної будови. Зрозуміло, що аналіз тексту на морфологічному й синтаксичному рівнях не адекватний завданням

лінгвістики тексту й комунікативної та когнітивної лінгвістики.

Зауважимо, що текст як комунікативна одиниця до цього часу ще не має достатньо однозначного тлумачення. У власне лінгвістичних дослідженнях комунікативний й когнітивний аспекти немовби виносяться за дужки, текст в такому разі постає як різновид лінгвальної надоддиниці, а досліджуване при цьому коло проблем безпосередньо впливає з проблематики, характерної для власне лінгвістичних одиниць (категорій): межі, цілісність, інформативність, зв'язність, перспекція, ретроспекція та інші. Достатньо поширені дослідження атрибутів тексту як носія інформації. Ці праці стикаються з проблемами комунікації взагалі, але переважно в плані її кібернетично-інформаційного трактування (відправник – канал – одержувач). Нарешті, загальна теорія комунікації розглядає текст як один з компонентів єдиного процесу комунікації, тобто інтерпретується взаємозв'язок тексту з елементами наведеної комунікативної схеми. Виникає думка, що зазначене коло проблем не вичерпує суттєвих властивостей тексту. Напроти, ціла низка явищ – таких як виділення окремих елементів тексту, його членування та інші – явно виходять за межі зазначених засобів опису останнього. Відзначимо також, що існує підхід до тексту, більш придатний для трактування подібних феноменів: це звернення до аналізу когнітивних аспектів тексту, когнітивного потенціалу 'конкретних лінгвістичних засобів і форм, семантичних трансформацій, дослідження різнопланових когнітивних парадигм, взагалі когнітивізму як суттєвої прагматичної міжка-

тегоріальної ознаки тексту' [5, с. 168]. Текст характеризується як макрознак, відзначається єдність текстового значення, неподільність смислоутворюючого принципу. Йдеться про розуміння комунікації й когнітивізму як діяльнісного пізнавального процесу, а тексту як знаряддя такої комунікації й пізнання. Застосування такого підходу, на наш погляд, є адекватним для трактування поняття тексту з точки зору актуалізації потенціалу оцінки.

Ужиток певних властивостей тексту у процесі комунікативної та когнітивної діяльності назвемо **комунікативно-когнітивною організацією тексту**. Застосування глобальних властивостей тексту, що співвідносяться з його статусом цілісного комунікативно-когнітивного інструменту, визначимо як **стратегії тексту**, а витікаючі з цього певні дії з елементами тексту – **тактиками**.

До стратегій належать: 1) динамізм, під яким розуміється авторська дія, яка зумовлює форму тексту; 2) інформативність, що передбачає свідому передачу інформації співучаснику комунікативного акту. Зауважимо, що ця передача не є самоціллю, а являє собою компонент цілісної комунікативної дії, спрямованої на досягнення визначеної мети (на разі репрезентація оцінного ставлення суб'єктів спілкування); 3) активованість, яка передбачає певний результат, що відбивається у передбачуваній дії співрозмовника; 4) перспектива тексту, яка зумовлює орієнтованість на виконання надзадачі. Перспектива окреслює розташування мовного матеріалу й спосіб його оформлення (більшу чи меншу яскравість окремих частин тексту, вирізнення його елементів, докладність чи схематичність пророблення); 5) дієвість тексту, яка на відміну від динамізму, відповідає ланцюгу фактів, що складають зміст тексту.

Текстові стратегії зафіксовані в тексті як сигнали визначеної теми. Локація таких сигналів в тексті має певне призначення: якщо тематичні вирази розташовані у препозиції до тексту, вони допомагають адресату сформулювати гіпотезу відносно теми текста для того, щоб наступні речення могли бути інтерпретовані стосовно цієї макропропозиції зверху донизу. Якщо ж сигнали розташовані у постпозиції до тексту, то вони слугують для перевірки, пригадування та коригування вже виділених адресатом маркопропозицій [11, р. 159 – 177.]. Наведені вище стратегії

виявляються й реалізуються за допомогою тактик на рівні окремих елементів тексту.

До тактик необхідно включити наступні: 1) номінація (творення пропозитивних найменувань дій); 2) предикація (співвіднесеність пропозитивних найменувань з дійсністю); 3) тематизація (скріплення пропозитивних значень в єдине ціле); 4) стилізація (добір мовних засобів, що постачають текст необхідними конотаціями в конкретних умовах спілкування); 5) актуальне членування речення; 6) завершеність речення або іншого елемента тексту у текстовому континуумі.

Перелік стратегій і тактик тексту може бути подовжений, тому що текст – це продукт мовлення, яке в свою чергу, є втіленням процесу відображення картини світу в нашій свідомості, що неможливо без співробітництва науки про мову з суміжними гуманітарними науками, а саме: психолінгвістикою, логікою, соціологією.

Перейдемо до розгляду другого основоположного поняття комунікативної лінгвістики – **дискурсу**. Під дискурсом розуміють обов'язковий облік екстралінгвістичних факторів, фактору адресанта та адресата, їх комунікативні інтенції, ролі, ситуацію спілкування.

Як слушно зауважує А.М. Вовченко, до цього визначення треба зробити такі доповнення: '1. Дискурс – це явище, що має скоріш соціальний узагальнюючий, аніж індивідуальний характер. 2. Це не тільки тексти як такі, але й правила їх побудови та функціонування' [2, с. 57]. На думку вченого, такі доповнення уточнюють поняття 'дискурс' не тільки в загальнокультурному, але й індивідуальному аспекті, і дозволяють чіткіше розмежувати дискурс та текст. Суттєвими рисами дискурсу, на думку О.М. Старикової, є соціокультурна когніція, соціальний та віковий статус комунікантів, емоційні аспекти мовленнєвого спілкування, його темпоральні й локальні параметри [6, с. 243].

Ми в цій роботі під дискурсом розуміємо мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у спілкуванні людей та механізмах їх свідомості (когнітивних механізмах) [4, с. 121–124.]. Оскільки контекст дискурсу моделюється у формі типових прагматичних ситуацій, то способи організації їх у цілісний дискурс детерміновані дискурсивно реле-

вантними компонентами соціального контексту та внутрішньою структурою мовця.

З огляду на зовні- і внутрітекстові характеристики мови пропонується наступна класифікація категорій дискурсу [3, с. 442–445; 7, с. 294–297; 9, р. 47–61; 10, р. 297–310]: 1) конститутивні, що дозволяють відрізнити текст від нетексту (відносна оформленість, тематична, стилістична і структурна єдність і відносна значеннєва завершеність); 2) жанрово-стилістичні, що характеризують тексти в плані їх відповідності функціональним різновидам мови (стильова приналежність, жанровий канон, ступінь ампліфікації/компресії); 3) змістовні (семантико-прагматичні), що розкривають зміст тексту (адресативність, образ автора, інформативність, модальність, інтерпретованість, інтертекстуальна орієнтація); 4) формально-структурні, що характеризують спосіб організації тексту (композиція, членованість, когезія).

Звертання до поняття організації дискурсу продиктоване самою природою людського спілкування, яке розуміється як пізнавальна діяльність. Подібно до того, як у здійсненні будь-якого виду діяльності ініціатива належить суб'єкту діяльності, в організації дискурсу така роль належить суб'єкту дискурсу. Необхідно зауважити, що термін суб'єкт відноситься до сфери абстрактно категоризуючого мислення та указує на індивіда взагалі.

Отже, дискурс як ієрархічно конструйована складна система складається з трьох рівнів, а саме: формально-семіотичного, когнітивно-інтерпретуючого та соціально-інтерактивного.

Дискурсні можливості першого рівня включають в себе основні дії та операції семіотичної діяльності. Дискурсні можливості другого рівня відповідають за адекватне відображення фрагментів реального чи уявного світу. Дискурсні можливості третього рівня орієнтовані на доречність використання вербалізованих актів у соціальній взаємодії людей.

Маніфестантами комунікативних стратегій на формально-семіотичному рівні є звертання, займенники, вигуки, різноманітні стереотипні сполучення, імперативні дієслова, адверби часу моменту мовлення, тривалість/стислість мовлення, мовчання, паузи, застосування конструкцій, що полегшують декодування адресатом того чи іншого висловлю-

вання. У випадках комунікативної суперечки стратегією слугує топікально інтегроване обґрунтоване й послідовне відстоювання своєї точки зору, її аргументація за допомогою вставних слів, тема-рематичної організації та інших засобів. На когнітивно-інтерпретуючому рівні комунікативні стратегії виявляються у взаємоорієнтації на спільний або аналогічний когнітивний фрагмент тезаурусів адресанта та адресата, на спільність пресупозицій, на здатність адресата декодувати підтекст, глибинні пласти змісту. На цьому рівні стратегії мовленнєвої поведінки зумовлені 'картинами світу', цінностями і нормами комунікативної структури етносу, до якого належать співрозмовники. До стратегій даного рівня належать також прагнення до логічності, несуперечності викладу, адекватної формативності, новизни, аргументованості. На соціально-інтерактивному рівні стратегії адресанта повинні враховувати стратегії адресата, його соціально-рольовий статус, цілі для початку спілкування, прокурсивне реагування адресата в ході комунікації. Адресанту необхідно не втратити увагу, зацікавлення адресата (або адресатів), враховувати їх бажання, контролювати та корегувати процес комунікації, підтримувати етикетно-ритуальну поведінку, що регламентується навколишнім середовищем, де вирішальну роль відіграють екстра- та паралінгвістичні фактори.

Дослідження комунікативних стратегій і засобів їх репрезентації у прагмалінгвістичному аспекті є надзвичайно актуальним, оскільки дає підстави для створення загальної типології стратегій, розмежування інвентарю засобів їх маніфестації в етнокультурній та міжкультурній комунікації, тому що комунікативні стратегії однієї й тієї ж мовленнєвої поведінки в різних культурах неоднакові. Так, для багатьох культур важливим є дотримання дистанції, зм'якшення категоричності оцінки, невизначеність, відхилення від прямої відповіді, що не завжди можна транспонувати на мовленнєве спілкування з адресатами іншої культури. Наведена модель ні в якій мірі не претендує на завершеність, вона є робочою й абстрактною схемою в тому розумінні, що наочно відображає можливий підхід до типологізації різних дискурсів. Додамо також, що множинні реляції діалогічності як усередині, так і поза межами моделі, динамізують її,

допускаючи можливість її застосування у конкретних комунікативних ситуаціях.

Висновки. Виходячи з вищевикладеного **дискурс** можна визначити як складне комунікативне явище, яке, крім лінгвальних, включає ще й екстралінгвальні фактори (знання про навколишній світ, соціокультурні особливості, точки зору і інтенції суб'єктів) необхідні для створення відповідного впливу.

Ми вважаємо, що поняття 'дискурс' співвідносне з поняттям 'текст' і характеризується аналогічними з текстом ознаками – завершеністю, цілісністю, зв'язністю тощо, проте й відрізняється від останнього тим, що розглядається одночасно і як процес (з урахуванням впливу соціокультурних, екстралінгвістичних та комунікативно-ситуативних факторів), і як результат у вигляді фіксованого тексту.

У тексті елементи мови доступні безпосередньому спостереженню реципієнта й подані здебільшого в статиці. У дискурсі певна частина лінгво-комунікативних еле-

ментів недоступна безпосередньому спостереженню реципієнта (наприклад, інтонація і просодія можуть бути відтворені лише за допомогою звуковідтворюючої апаратури), а всі компоненти висловлювання дані переважно в динаміці.

Докладний аналіз різних поглядів на фундаментальні поняття комунікативної лінгвістики 'текст' та 'дискурс', визначення власної позиції щодо їх витлумачення дозволяють зробити кілька остаточних висновків:

– поняття 'текст' і 'дискурс' суть відображення одного й того ж явища – реального комунікативного акту;

– відмінність у трактуванні понять зумовлена лише різними підходами до вивчення комунікативного акту: текст – це результат вивчення комунікативного акту в статиці, а дискурс – в динаміці, тобто з обов'язковим і неодмінним урахуванням усіх аспектів процесу комунікації. **Перспектива** подальших розвідок полягає у дослідженні основних понять теорії комунікації в різних типах дискурсу.

Література:

1. Бехта І. А. Художній текст у сфері новітніх когнітивних студій. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. Вип. 9. С. 57–62.
2. Вовченко А. М. Інтерпретація тексту і реалізація закладених автором смислів. *Наукова спадщина Ю. О. Жлуктенка та сучасне мовознавство*. Київ.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. С. 57–60.
3. Гудзь Н. О. Генезис поняття «ДИСКУРС» у сучасній лінгвістиці. *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. 2012. Т. 2 Вип. 105. С. 442–445.
4. Кость С. Семантико-теоретичний аналіз функціонування терміна дискурс. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2010. № 675. С. 121–124.
5. Кусько К. Я. Текст як об'єкт дослідження у світлі наукової спадщини Ю. О. Жлуктенка. *Наукова спадщина Ю. О. Жлуктенка та сучасне мовознавство*. Київ: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. С. 166–170.
6. Старикова О. М. Дискурсивні аспекти перекладу. *Наукова спадщина Ю. О. Жлуктенка та сучасне мовознавство*. Київ.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. С. 242–244.
7. Щербак О. Л. Дискурс і текст як об'єкти лінгвістики. *Наукові записки. Серія «Філологічні науки»*. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. Кн. 2. С. 294–297.
8. Bara Bruno G. Cognitive pragmatics: the mental processes of communication / translated by John Douthwaite. Cambridge, MA: MIT Press, 2010. 304 p.
9. Freedon M. Discourse, concepts, ideologies: Pausing for thought. *Journal of Language and Politics*. 2021. Vol. 20. Issue 1. P. 47–61.
10. Rodríguez-Vergara D. The Importance of Discourse Studies in Linguistics, Language Teaching and Translation. *US-China Foreign Language*. 2018. Vol. 16. № 6. P. 297–310.
11. Van Dijk T. A. Discourse, Context and Cognition. *Discourse Studies*. 2006. Vol. 8. Issue 1. P. 159–177.

References:

1. Bekhta, I. A. (2019). Kudozhnii tekst u sferi novitnikh kognityvnykh studii. *Zakarpatski filologichni studii*, 1(9), 57–62 [in Ukrainian].
2. Vovchenko, A. M. (2000). Interpretatsiia tekstu i realizatsiia zakladykh avtorom smysliv. *Naukova spadshchyna Yu. O. Zhluktenka ta suchasne movoznavstvo*, 57–60 [in Ukrainian].

3. Hudz, N. O. (2012). Henezys poniattia «DYSKURS» u suchasnii linhvistytsi. *Naukovi zapysky KDPU im. V. Vynnychenka. Serii: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*, 2(105), 442–445 [in Ukrainian].
4. Kost, S. (2010). Semantyko-teoretychnyi analiz funktsionuvannia termina dyskurs. *Visnyk Nats. un-tu "Lvivska politekhnika". Serii "Problemy ukrainskoi terminolohii"*, (675), 121–124 [in Ukrainian].
5. Kusko, K. Ya. (2000). Tekst yak ob'ekt doslidzhennia u svitli naukovoï spadshchyny Yu. O. Zhluktenka. *Naukova spadshchyna Yu. O. Zhluktenka ta suchasne movoznavstvo*, 166–170 [in Ukrainian].
6. Starykova, O. M. (2000). Dyskursyvni aspekty perekladu. *Naukova spadshchyna Yu. O. Zhluktenka ta suchasne movoznavstvo*, 242–244 [in Ukrainian].
7. Shcherbakova, O. L. (2014). Dyskurs i tekst yak ob'ekty linhvistyky. *Naukovi zapysky. Serii "Filolohichni nauky"*, Kn. 2, 294–297 [in Ukrainian].
8. Bara, B. G. (2010). Cognitive pragmatics: The mental processes of communication (J. Douthwaite, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
9. Freeden, M. (2021). Discourse, concepts, ideologies: Pausing for thought. *Journal of Language and Politics*, 20(1), 47–61.
10. Rodríguez-Vergara, D. (2018). The importance of discourse studies in linguistics, language teaching and translation. *US-China Foreign Language*, 16(6), 297–310.
11. Van Dijk, T. A. (2006). Discourse, context and cognition. *Discourse Studies*, 8(1), 159–177.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2025

Стаття прийнята 23.09.2025

Статтю опубліковано 27.10.2025